

Ben Dankbaar*

Arbeid en politiek

Bespreking van:

Frieder Naschold (red.), *Arbeit und Politik. Gesellschaftliche Regulierung der Arbeit und der sozialen Sicherung*
Campus, Frankfurt/New York 1985; 503 blz.; DM 98,—

Sinds 1981 wordt in het Wissenschaftszentrum Berlin (WZB, een soort TNO voor de sociale wetenschappen) een onderzoeksprogramma uitgevoerd, waarin verschillende projecten worden samengevat onder de titel *Arbeitspolitik*. De term arbeidspolitiek is in de BRD langzamerhand ingeburgerd geraakt in het spraakgebruik van sociale wetenschappers en beleidsmakers, hetgeen als een klein succes van dit programma beschouwd mag worden. Onder 'arbeid' wordt in dit verband primair loonarbeid verstaan (maar niet noodzakelijkerwijs in de partikuliere sektor). Bij 'politiek' dient men in de eerste plaats aan 'politics' te denken, dat wil zeggen aan processen van maatschappelijke regelgeving en institutionalisering, maar net als bij ons wordt 'politiek' in het Duits ook vaak gebruikt in de betekenis van beleid (policy). In het onderstaande wordt met politiek steeds 'politics' bedoeld.

Arbeidspolitiek omvat de processen van sturing en beïnvloeding (c.q. van pogingen daartoe) van de organisatie van het arbeids- en productieproces en zijn sociale gevolgen, zowel door de direct betrokkenen (management, werknemers) als door groeperingen en organisaties buiten het bedrijf (vakbonden, ondernemersorganisaties, milieuorganisaties) als door organen van de overheid. Kenmerkend en potentieel vernieuwend in deze benadering is de verbinding van de politiek met betrekking tot de organisatie van de productie (Produktionspolitik) met die ten aanzien van de gevolgen van (het deelnemen aan) de productie (Sozialpolitik). De scheiding tussen deze twee terreinen van politiek is typisch voor de ontwikkeling van de naoorlogse verzorgingsstaat: conflicten over de organisatie van de

* Werkzaam als wetenschappelijk medewerker in het Internationales Institut für Vergleichende Gesellschaftsforschung/Arbeitspolitik van het Wissenschaftszentrum Berlin. Het is wat ongebruikelijk een bespreking te schrijven van een produkt van het instituut waar men zelf werkt. Daar

staat tegenover dat ik niet zelf aan het boek heb bijgedragen en dat het hier ook eerder om een presentatie van het instituutswerk gaat dan om een gedetailleerde kritiek op het boek, hetgeen mij voor een Nederlands publiek ook zinvoller lijkt.

produktie hebben niet of nauwelijks invloed op conflicten over de opzet van de verzorgingsstaat en omgekeerd. De poging om beide terreinen weer in hun samenhang te onderzoeken (wéér, omdat in het begin van deze eeuw sociale zekerheid en ziektekostenverzekeringen nog primair door de vakbeweging aangekaart werden) is uiteraard ingegeven door het vermoeden, dat juist in de huidige tijd maatschappelijke conflicten over de (re)organisatie van de produktie (automatisering en dergelijke) en over de herstructurering van de welzijnsstaat niet los van elkaar beschouwd mogen worden. Waar een dergelijke scheiding in het verleden wellicht positieve effecten heeft gehad, dreigt zij nu het zicht op omvattende oplossingen van de vele dringende problemen te bemoeilijken.

Onlangs is nu een omvangrijk boek verschenen, waarin een soort tussentijdse balans van het onderzoeksprogramma wordt opgemaakt: *Arbeit und Politik. Gesellschaftliche Regulierung der Arbeit und der sozialen Sicherung*. In veertien opstellen wordt verslag gedaan vanuit de verschillende projekten en de directeur van het instituut, Frieder Naschold, tracht in een lange inleiding de verschillende bijdragen met elkaar in verband te brengen en hun gemeenschappelijke theoretische kader aan te duiden. Dat is geen eenvoudige taak en het lukt ook maar gedeeltelijk.

De verschillende projekten onderzoeken deelterreinen in het immens grote gebied 'Arbeitspolitik'. Het boek zelf groepeerde de bijdragen in drie deelgebieden: 1. techniek en produktieorganisatie; 2. samenhangen tussen arbeid en gezondheid; 3. de ontwikkeling van de verzorgingsstaat. Het is logisch dat de projekten op deze verschillende terreinen zich primair bezig houden met de theoretische tradities en onderzoeksstrategieën die zij daar aantreffen (al was het maar omdat de individuele onderzoekers zich daar het beste thuis voelen). Dat betekent dat in de verschillende bijdragen achtereenvolgens (in dezelfde volgorde) een plaatsbepaling plaatsvindt ten opzichte van 1. de industriële sociologie; 2. de sociale geneeskunde en psychologie; 3. theorieën van de staat en het korporatisme. Op verschillende plaatsen wordt duidelijk, dat ook binnen de projekten niet altijd overeenstemming bereikt kon worden over deze plaatsbepaling met betrekking tot de in het veld aangetroffen wetenschappelijke tradities. Bij zoveel centrifugale krachten is het zoeken naar theoretische en empirische verbindingen te kort gekomen. De lezer die bij het zien van de inhoudsopgave vraagt waarom al deze opstellen in godsnaam in één boek staan, vindt in die opstellen geen antwoord. Hoewel dat natuurlijk een gebrek is, kan men het ook als een voordeel — of laten we zeggen een uitdaging — opvatten. De lezer kan zelf trachten op grond van het omvangrijke materiaal dat hem/haar wordt geboden te komen tot een eigen visie op structuur en ontwikkeling van de arbeidspolitiek. Daarbij hoeft hij/zij niet bij nul

te beginnen. Bovengenoemde inleiding van Frieder Naschold bevat een hele reeks aanknopingspunten. Het belangrijkste is de verbinding met wat ik gemakshalve de 'Fordisme-literatuur' zou willen noemen. Daartoe kunnen enerzijds de Fransman Michel Aglietta (1979) en zijn navolgers gerekend worden (vgl. De Vroeij, 1984) en anderzijds het recente werk van Amerikaanse 'radicals' als Gordon, Edwards en Reich (1982), Sabel (1982), Sabel en Piori (1984), Bowles, Gordon en Weisskopf (1983). Het werk van Aglietta heeft in de marxistische georiënteerde traditie in de politieke economie het begrip fordisme, dat al door Gramsci werd gebruikt, nieuw leven ingeblazen. Hij ontwikkelt de stelling, dat in het begin van de twintigste eeuw in de VS een nieuw, afwijkend model van kapitalistische accumulatie tot ontwikkeling gekomen is, het fordisme, dat zich vooral na de tweede wereldoorlog overal in de ontwikkelde kapitalistische staten heeft doorgezet. Kenmerkend voor het fordisme zijn de tayloristisch georganiseerde massaproductie (met een scherpe scheiding tussen conceptie en uitvoering, verregaande arbeidsdeling en lopende-bandwerk) en de massakonsumptie. De consumptie van de arbeiders is een belangrijk element geworden in de reproductiecyclus van het kapitaal en de bedrijfstakken die (vooral duurzame) consumptiegoederen produceren krijgen een centrale rol in de structuur van de economie (de naam fordisme verwijst naar Henri Ford, die als een der eersten tayloristische principes van arbeidsdeling en de lopende band combineerde met relatief hoge lonen voor zijn arbeiders in de massaproductie van een duurzaam consumptiegoed). De toegenomen betekenis van arbeidersconsumptie (Aglietta spreekt van de 'konsumptienorm') in de reproductie van het kapitaal heeft ruimte geschapen voor een erkenning van de rol van de vakbeweging, sociale wetgeving (werkloosheidsuitkeringen en pensioenen) en korporatistische besluitvormingsstructuren.

Gordon, Edwards en Reich spreken in dit verband van de 'social structure of accumulation', dat wil zeggen de institutionele omgeving waarbinnen het kapitalistische accumulatieproces is georganiseerd (het geld- en kredietsysteem; patronen in de staatsinterventie; karakter van het klassenconflict). In hun bespreking van de historische ontwikkeling van de sociale accumulatiestructuur in de VS ontwerpen zij een periodisering met behulp van de lange-golventheorie. Iedere fase van ontwikkeling wordt gekenmerkt door opkomst en neergang van een accumulatiestructuur, die verbonden is met een veranderende productieorganisatie en daarmee samenhangende verschuivingen op de arbeidsmarkt. In het verlengde van deze beschouwingen wordt in het recente werk van Bowles, Gordon en Weisskopf en in een iets meer op produktietechnologie georiënteerde benadering bij Sabel en Piori de huidige crisis gekenschetst als een crisis van het Fordisme. Daarbij hebben Bowles, Gordon en Weisskopf een interessante alternatieve verklaring ontwikkeld voor het verlangzamen van de groei van de

produktiviteit, een 'sociale' verklaring in plaats van de traditionele 'technische' verklaring (vgl. Weisskopf, Gordon, Bowles, 1983), terwijl Sabel en Piori vooral de nadruk leggen op het mogelijkere wijze ontstaan van een nieuwe organisatie van de produktie.

Frieder Naschold verbindt deze theoretische concepties met het projekt arbeidspolitiek. Je kunt zeggen dat arbeidspolitiek zich bezig houdt met de politieke processen die ten grondslag liggen aan maatschappelijke 'normen' en instellingen op het gebied van produktie en konsumptie — of ruimer: produktie en reproductie. Wanneer nu in onze tijd zowel de produktienorm (de tayloristische produktie-organisatie) als de konsumptienorm (in het bijzonder de kompenzende activiteiten van de verzorgingsstaat) in een krisis verkeren, dan is het onderzoek naar de maatschappelijke processen die tot de konstruktie van zulke normen aanleiding geven, niet alleen van wetenschappelijke, maar ook van eminent politieke betekenis.

De konstruktie van een aangepaste, of wellicht geheel nieuwe reguleringwijze van de maatschappelijke produktie en reproductie kan men natuurlijk aan het toeval en het 'vrije spel der krachten in de markteconomie' overlaten. Men kan echter ook trachten in het konstruktieproces doelgericht te interveniëren. Daartoe is kennis van ontstaan en werking van de maatschappelijke reguleringsmechanismen onmisbaar. Het is zinvol om de verschillende projektbijdragen in dit boek vanuit dit gezichtspunt nader te bezien.

Techniek en produktieorganisatie

Deel I gaat over 'reguleringvormen van het arbeidsproces' en presenteert resultaten van onderzoek naar rationaliseringsstrategieën van ondernemingen in de internationale automobiellndustrie en de Westduitse machinebouw. Daarnaast bevat dit deel een opstel over rationalisering (computerisering) van de arbeidsorganisatie in de verzorgingsstaat en een beschouwing over 'chemisering' (de introductie van nieuwe materialen en dergelijke) als dikwijls verwaarloosde rationaliseringsstrategie. Voor de hand liggend theoretisch oriëntatiekader van deze studies is de industrieesociologie, die in de BRD een eerbiedwaardige traditie heeft. Het meest besproken en omstreden boek in deze traditie is in het afgelopen jaar ongetwijfeld dat van Horst Kern en Michael Schumann geweest: *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*. Kern en Schumann hebben rationaliseringstendensen en -mogelijkheden onderzocht in de Westduitse automobiellndustrie, de machinebouw en de chemische industrie. Daarbij zijn ze tot de konklusie gekomen dat de moderne technologieën niet alleen mogelijkheden bieden voor het herintegreren van tayloristisch opgesplitste werkzaamheden, maar dat een dergelijke herintegratie ook noodzakelijk is voor produktiviteitsverhoging en marktadekwate produktieorganisatie. Uiteraard zijn hun konklusies gedifferentieerder

dan hier in één zin kan worden samengevat, maar dat is de boodschap die is blijven hangen — zie ook de titel van hun boek.

Wat zeggen nu de hier besproken opstellen over een dergelijke beoordeling van de betekenis van nieuwe technologieën voor de produktieorganisatie en de kwaliteit van de arbeid? Heel globaal samengevat stellen zij, dat inderdaad sprake is van een trend naar hogere kwalifikaties en inhoudelijk geïntegreerde werkzaamheden, maar dat tegelijkertijd sprake is van een verscherpte omschrijving en inperking van de daaruit resulterende mogelijkheden voor zelfregulering. De nieuwe informatietechnologieën verschaffen de ondernemingsleiding de mogelijkheid om door middel van voortdurende controle van allerlei prestatieparameters en versterkte integratie van alle ondernemingsactiviteiten greep te houden op het bedrijfsgebeuren. Elders in het boek duikt hiervoor het begrip 'gecontroleerde autonomie' op, dat al in het begin van de jaren zeventig in het kader van de toenmalige discussies over humanisering van het werk werd ontwikkeld.

Problematisch in dit soort beschouwingen is, dat ze snel kunnen vervallen in doktrinair aandoende formuleringen in de trant van: inderdaad nemen kwalifikatie en zelfregulering toe, maar in laatste instantie hebben de arbeiders toch niks te vertellen. Deze opstellen weten dit gevaar te vermijden door de produktieorganisatie te beschouwen als een produkt van 'politieke' processen, waarin weliswaar tegengestelde belangen een rol spelen (kapitaal versus arbeid), maar de mogelijkheid van gemeenschappelijkheden en zelfs konsensus niet bij voorbaat wordt uitgesloten. Nieuwe participatiemodellen die momenteel in de automobiellindustrie heel doelbewust door het management worden geïntroduceerd dienen uiteraard de rationalisering van de produktie, maar komen ook tegemoet aan kommunikatiebehoefden van de werknemers. Ook het gegeven dat juist in een periode van verscherpte werkloosheid sprake is van relatief verbeterende arbeidsomstandigheden (uiteraard voor degenen die nog werk hebben) dringt in de richting van een model van de kapitalistische produktie dat méér biedt dan het traditionele zero-sum game van kapitalisten en arbeiders.

In de Westduitse machinebouw is sprake van een groot aantal relatief kleine ondernemingen, die gekenmerkt worden door hooggekwalificeerde en sterk gemotiveerde werknemers. Deze ondernemingen staan momenteel voor de keuze hun produktie door middel van flexibele-automatiseringssystemen zo te automatiseren dat men minder hooggekwalificeerde werkers nodig heeft, of de rationalisering zodanig te organiseren, dat van de beschikbare en dan ook nieuw te creëren kwalifikaties optimaal gebruik wordt gemaakt (in een zeer lezenswaardige studie heeft Peter Brödner (1985) onlangs dit dilemma geanalyseerd met de begrippen 'technocentrische' versus 'antropocentrische' modernisering).

Ook in de dienstverlenende sektor biedt de introductie van nieuwe technologieën zulke alternatieven. Wat daarvan terecht komt hangt sterk af van de voorwaarden waaronder de betrokken instelling werkt. Het ziet ernaar uit dat instellingen die zwaar moeten besparen en bovendien sociaal controlerende functies vervullen, zullen vasthouden aan een hiërarchische arbeidsorganisatie en een verregaande arbeidsdeling (bijvoorbeeld instellingen die werkloosheidsuitkeringen administreren). Instellingen zoals de ziekenfondsen, die op het punt van de service met particuliere verzekeringen concurreren, zijn dan nog eerder geneigd de nieuwe technologieën te gebruiken voor een reïntegratie van werkzaamheden en een verbetering van de kwaliteit van de aangeboden diensten.

Ziekte en werk

Deel II bevat drie opstellen die betrekking hebben op onderzoek naar de samenhang tussen arbeidsomstandigheden en hartinfarkt. Interessant is dat de aandacht in dit omvangrijke en diepgravende onderzoeksproject zich gaandeweg gekoncentreerd heeft op het soort arbeidsplaatsen waarvan in het eerste deel van het boek is beweerd dat ze in de toekomst in aantal zullen toenemen: arbeidsplaatsen die gekenmerkt worden door relatieve autonomie van de werknemer bij gelijktijdig bestaan van relatief rigide, door de werknemer niet beïnvloedbare randvoorwaarden. Het beeld van de informatie-maatschappij als infarktsmaatschappij ligt voor de hand. Dat zou echter een wat al te simpele samenvatting zijn van deze onderzoeken. Logisch-historisch gezien staan de drie opstellen in precies de verkeerde volgorde. De samenstellers van de bundel hebben ervoor gekozen de boeiendste en meest innovatieve bijdrage voorop te zetten. Daar is natuurlijk niets op tegen, maar het kan anderzijds ook geen kwaad eerst kennis te nemen van de traditionelere benaderingen, waar de innovatieve zich tegen afzet. Onder traditioneel kan in dit verband die stroming in de sociale geneeskunde verstaan worden die kenmerken van arbeidsplaatsen korreleert met bepaalde ziektebeelden — in dit geval het hartinfarkt. De bijdrage *Arbeidssituatie en hartinfarkt* laat het behulp van veel empirisch materiaal zien, dat het mogelijk is om bepaalde 'risikokonstellaties' te beschrijven en ook, dat arbeidsomstandigheden aantoonbaar van invloed zijn op het ontstaan van hartinfarcten. Ook het wijdverbreide misverstand dat het hartinfarkt een managersziekte is, wordt uit de weg geruimd: het is integendeel vooral een probleem van de arbeiders. Het onderzoek heeft ook aangetoond, dat er duidelijk verschillende 'wegen' naar het hartinfarkt bestaan, die voor het treffen van preventieve maatregelen duidelijk uit elkaar gehouden moeten worden. De vrachtwagenchauffeur bereikt zijn infarkt op een andere manier dan de schoonmaakster het hare. Ondanks al deze (en nog veel meer) inzichten en

gegevens blijkt het nog zeer moeilijk om specifieke arbeidsplaatsen met een hoog infarktrisico aan te wijzen. Dat ligt niet in de laatste plaats daaraan, dat het infarkt mede een produkt is van psychische processen die samenhangen met persoonlijke eigenschappen van de betrokkenen. De wijze waarop iemand een risikokonstellatie tegemoet treedt en verwerkt hangt van zijn of haar persoonlijkheid af, maar ook van de mogelijkheden die ter plekke aanwezig zijn om spanningen te externaliseren. Het 'sociale net' op de werkplek speelt in dit verband een belangrijke rol.

Het tweede opstel uit deze reeks gaat nader in op de betekenis van 'autonomie'. Dit in de sociaalpsychologische handelingstheorie ontwikkelde begrip, dat een zekere vrijheid van handelen en beslissen aanduidt, is ook in progressieve kringen vaak als positieve waarde op zich, als immanent doel van iedere arbeider en ieder mens gepostuleerd. Dat wordt natuurlijk problematisch, wanneer we konstateren dat autonomie en stress vaak samengaan. Die stress vloeit voort uit het op elkaar botsen van eigen verantwoordelijkheden en extern vastgelegde criteria van succes (die door de betrokkene geïnternaliseerd worden). Men kan natuurlijk stellen dat dan van 'echte' autonomie geen sprake is, maar daarmee wordt autonomie een utopische, absolute vrijheid van handelen. Een uitweg uit dit dilemma dient veeleer gezocht te worden in een zodanige organisatie van het werk, dat stress uitgesproken en gethematiseerd kan worden. Loonstelsel, rationaliseringsmethoden, produktieorganisatie kunnen zo opgezet worden, dat risikokonstellaties vermeden worden. Een dergelijke benadering kan men destilleren uit het eerdergenoemde innovatieve opstel, waarin het zoeken naar 'oorzaken' van hartinfarcten wordt vervangen door een benadering met behulp van cybernetische begrippen. Infarkt verschijnt daarin als het resultaat van spiraalvormige processen, waarin (onbewuste) pogingen om het infarkt te vermijden leiden tot infarkt. Het betoog wordt hier af en toe naar mijn smaak wat te psychologiserend en individualiserend, maar boeit door de veruitgewerkte konceptualisering van de interactie tussen werksituatie en persoonlijkheidsstructuur. Interessant in samenhang met dit project is nog, dat men voor het verspreiden van de gewonnen inzichten een schrijver van populair-wetenschappelijke werken op geneeskundig gebied geëngageerd heeft. Deze heeft op grond van het projectmateriaal een 'Tatsachenroman' geschreven, die in 1986 onder de titel *Herz im Stress* als pocketboek zal verschijnen.

De verzorgingsstaat

Vergeleken met de laatstgenoemde bijdrage uit het hartinfarktproject maken de bijdragen uit een ander op gezondheidszorg gericht project op het eerste gezicht een theoretisch primitieve indruk. De eerste drie bijdragen van het laatste deel van het boek (*Regulering van sociale zekerheid*) gaan uit van een relatief simpele samenhang tussen arbeid

en 'slijtage', alsof mensen autobanden zijn waarvan het verbruik afhankelijk is van de rijstijl. Dat ligt niet aan een gebrek aan communicatie tussen de verschillende projecten, maar aan de geheel andere vraagstelling, die het minder noodzakelijk maakt om uitgebreid te filosoferen over de precieze samenhang tussen ziekte en werk. De drie opstellen trachten respectievelijk de volgende vragen te beantwoorden: 1. hoe komt het dat de relatie tussen werk en gezondheid niet of nauwelijks gepolitiseerd is, terwijl toch het bestaan van beroepsgebonden ziektes, arbeidsongevallen en vroegtijdige arbeidsongeschiktheid algemeen erkend wordt? 2. welke maatschappelijke definiërings- en onderhandelingsprocessen liggen ten grondslag aan het ziekteverzuim (wie bepaalt hoe en waarom, dat werknemers ziek zijn)? 3. hoe komt het dat preventieve strategieën, en dan met name zulke die gericht zijn op het veranderen van de arbeidssituatie in plaats van het gedrag van de werknemers, zo weinig ingang vinden in het systeem van gezondheidszorg, hoewel niemand aan hun potentiële effectiviteit twijfelt?

Alle drie de bijdragen houden zich dus bezig met de 'politiek' achter de maatschappelijke definitie van gezondheid. Twee ervan maken gebruik van het begrippenapparaat van de Amerikaanse politikoloog Lowi, dat de nadruk legt op de samenhang tussen de institutionele structuur van het 'politiëkveld' en het soort beleid dat daaruit voortvloeit. De andere bijdrage is gericht op de gedragingen van de individuele 'zieke', die voortdurend moet afwegen tussen gezondheid, inkomen en het behoud van werk en dus gedeeltelijk het 'ziek zijn' zelf mede bepaalt. Empirische basis van deze beschouwingen vormen een onderzoek naar de activiteiten van Westduitse bedrijfsziekenfondsen op het gebied van preventie en een onderzoek naar de determinanten van regionale verschillen in ziekteverzuim in de stedelijke gebieden Hamburg, München en Berlijn. De resultaten zijn niet altijd even spannend. Dat ligt geloof ik vooral aan het feit dat ze weinig perspectieven op vernieuwing en verbetering bieden. Het wordt duidelijk, dat gezondheid niet alleen een medisch, maar ook een maatschappelijk, politiek, economisch en ideologisch gedefinieerd begrip is. De geringe politisering in dit veld wordt in de hand gewerkt door de institutionele structuur van de gezondheidszorg in de verzorgingsstaat: de veelheid van naast elkaar werkende instellingen, elk met een eigen categorie cliënten, de belangrijke rol van deskundigen', de externalisering van ziektekosten uit de kalkulaties van het bedrijf via kollektieve verzekeringen. Voor de hand liggende preventieve strategieën lopen vast op deze scheidslijnen en de vast omschreven taakverdeling tussen ziekenfondsen, bedrijfsartsen, arbeidsinspectie, bedrijfsleiding, vakbonden en ondernemingsraden. Het hier geboden materiaal doet vermoeden, dat een verhoogde aandacht voor het verband tussen werk en ziekte/gezondheid — bijvoorbeeld in de zin van versterkte preventie — niet door pressie van

onderen (politisering) zal plaats vinden, maar eerder als (bij)produkt van structurele veranderingen en reorganisaties en wellicht zelfs door besparingen en de daardoor ontketende druk in de organisatie van de verzorgingsstaat.

Daarmee hebben we het thema van de laatste drie bijdragen aan dit boek aangesneden: de ontwikkeling van de *verzorgingsstaat*. De verzorgingsstaat, met als belangrijkste onderdelen de ziektenkostenverzekering en de werkloosheids- en ouderdomsvoorzieningen, is een integraal onderdeel van de fordistische akkumulatiestructuur. De crisis van het fordisme is dan ook niet alleen een crisis van het tayloristische produktiemodel, maar ook van de verzorgingsstaat. Het is weinig zinvol om te vragen wat er het eerst was: de crisis van het produktiemodel of de crisis van de verzorgingsstaat. De discussies over de verklaring van de teruglopende groei van de arbeidsproductiviteit, met name in de VS, hebben evenals bovengenoemde studies over de maatschappelijke definiëring van ziekte en gezondheid duidelijk gemaakt, dat het aanbod van arbeid, loonkosten en arbeidsproductiviteit niet los van het bestaan van de verzorgingsstaat besproken kan worden.

Zoals algemeen bekend zijn omvang en structuur van de verzorgingsstaat in verschillende landen zeer uiteenlopend. Twee van de drie bijdragen benaderen de verzorgingsstaat in een internationaal perspectief. De derde bespreekt de ontwikkelingen van de arbeidspolitiek in Zweden. Deze laatste bijdrage kan men lezen als poging om de contouren van een 'post-fordistische' verzorgingsmaatschappij te ontdekken, waarbij het accent ligt op de verruimde medezeggenschap in de bedrijven en verhoogde invloed van de vakbeweging, ook op de ontwikkeling van de investeringen. Kenmerkend voor de andere twee bijdragen is dat zij de verschillen tussen verzorgingsstaten niet zoeken in de hoogte van de uitgaven en soortgelijke maatstaven, maar in de institutionele aspecten van het beleid en de historische achtergronden daarvan. Zo wordt onderscheiden tussen een conservatieve, een liberale en een sociaal-demokratische verzorgingsstaat. Deze indeling geeft al aan, dat men de verzorgingsstaat niet zonder meer als verworvenheid van de arbeidersbeweging kan begrijpen. Dat zou op z'n hoogst het geval zijn voor de sociaal-demokratische variant, maar in praktisch alle landen zijn de eerste initiatieven voor sociale wetgeving en sociale verzekeringen gekomen van de kant van de heersende klasse. In elke verzorgingsstaat zijn de krachtsverhoudingen tussen de klassen, zoals zij waren in de ontstaansperiode, institutioneel vastgeschreven. Het beleid, dat nu in en door de verzorgingsstaat wordt ontwikkeld, kan men beter begrijpen door deze institutionele structuur te onderzoeken dan door het te relateren met de huidige krachtsverhoudingen (wat natuurlijk niet wil zeggen, dat de huidige krachtsverhoudingen onbelangrijk zijn).

Voor het kenschetsen van de rol van de verzorgingsstaat wordt in deze bijdragen de term *dekommodificering* ingevoerd. Er is sprake van dekommodificering van de consumptie, wanneer goederen en diensten door de staat worden aangeboden in plaats van door de particuliere sektor; dekommodificering van de arbeid vindt plaats wanneer en in die mate waarin de verzorgingsstaat het mogelijk maakt te leven zonder te werken (of beter: zonder loonarbeid te verrichten). Voorwaarde daarvoor is uiteraard, dat er elders nog geproduceerd wordt. Een volledige dekommodificering van de arbeid, in de vorm van een aantrekkelijk gegarandeerd inkomen voor iedereen, is alleen mogelijk als er op grote schaal vrijwillig verder gewerkt wordt. Hoewel we tegenwoordig veel fantastische reportages voorgeschoteld krijgen over fabrieken die draaien zonder arbeiders, betreft dat uiteindelijk minime onderdelen van het maatschappelijk productieproces. De huidige introductie van nieuwe technologieën, bijvoorbeeld bij pogingen zulke 'manloze fabrieken' op te zetten, leiden niet zelden tot onaangename restwerkzaamheden (al dan niet buiten de fabriek), waarvoor niemand zich vrijwillig zal melden. Ziehier een punt, waar organisatie van het productieproces en vormgeving van de verzorgingsstaat in elkaar grijpen. De onderzoeken in dit boek hebben nog niet geleid tot een systematische inventarisatie van zulke raakpunten, maar ze geven wel eerste aanzetten daartoe. Arbeidspolitiek heeft betrekking op deze raakpunten, op de vormgeving van de relatie tussen productie en consumptie, arbeid en gezondheid, technologie en arbeid. De 'maakbaarheid' van de informatiemaatschappij (om maar deze populaire aanduiding voor de toekomstige samenleving te gebruiken) staat of valt met het onderkennen van de politiek achter deze relaties. Daaraan kan dit boek een bijdrage leveren.

Literatuur

- Aglietta, Michel, 1979, *A Theory of Capitalist Regulation: the US Experience*, Londen
- Bowles, Samuel, David M. Gordon en Thomas E. Weisskopf, 1984, *Beyond the Waste Land - A Democratic Alternative to Economic Decline*, Garden City, New York
- Brödner, Peter, 1985, *Fabrik 2000. Alternative Entwicklungspfade in die Zukunft der Fabrik*, Berlijn
- Gordon, David M., Richard Edwards en Michel Reich, 1982, *Segmented Work, Divided Workers. The Historical Transformation of Labor in the United States*, Cambridge
- Kern, Horst en Michael Schumann, 1984, *Das Ende der Arbeitsteilung? Rationalisierung in der industriellen Produktion*, München
- Sabel, Charles F., 1982, *Work and Politics. The Division of Labor in Industry*, Cambridge
- Sabel, Charles F. en Michael Piori, 1984, *The Second Industrial Divide - Possibilities for Prosperity*, New York

Vroey, Michel De, 1984, A regulation approach interpretation of the contemporary crisis, *Capital & Class* 23
Weisskopf, Thomas E., David M. Gordon en Samuel Bowles, 1983, Hearts and Minds: A Social Model of U.S. Productivity Growth, *Brookings Papers on Economic Activity* 1983(2)

19e jaargang nr. 5 : Het neo-liberale van Martens V, Pierre Bourdieu's symbolisch geweld, Schrijven is anarchie, Potsdam en Derde Wereld.

Abonnement : 500 F op ASLK 001-0867697-11 van Masereelfonds, Tweebruggenstraat 13, 9000 Gent
Los nummer : 125 F.